

Komunističtí sociotechnici

MARCIN KULA*

Communist Social Technologists

Abstract: The paper deals with social technology of the Communists period. There existed professional applied social science in Communist Poland, and Polish social scientists sometimes cooperated with the regime. Such activities should be at least partly explained as an outcome of the academic ethos which obliges the scholar to share his professional knowledge. Furthermore, it was quite natural as they aimed at improvement of life conditions in a given, liked or not, political setting. On the other hand, although the Communists project was neither as thoroughly refined as some scholars assume, nor in any strict sense Marxist, the Communists themselves proved to be capable social technologists. They attempted to turn the society into magma – groats of homogeneous yet unorganized elements. To do so, they cleverly used objective conditions (as post-war reconstruction or migration processes), as well as they developed policies which aimed at social atomization, blocking any spontaneous social organization, uniformizing organizational settings of every life sphere, continuously undermining position of any socially respected figures, forcing strict egalitarianism, etc. Unfortunately, such a successful, thorough atomization had negative influence on human creativity, slowing down development processes.

Keywords: social technologists, Communists period, Poland, Communists project, social atomization, uniformizing of every day life

Úvod

Komunistický systém byl sociotechnický od samého začátku. Nezávisle na celé spontaneitě a nepředvídatelnosti průběhu ruské revoluce byly jak proměna, o níž komunismus usiloval, tak její cíl (budování beztrždní společnosti) v klíčových obrysech předem naplánovány. Lze diskutovat o tom, do jaké míry byl tento plán precizní. Obratem hned můžeme odpovědět, že jen v malé míře. Je možné také diskutovat o tom, do jaké míry byl nový. Předem lze říci, že industrializace podle britského či německého vzoru nebyla ničím nadmíru originálním, ostatně podobně jako myšlenka vybudování společnosti podle předlohy šťastné utopie. Dále v této souvislosti vznikají otázky, do jaké míry byl tento plán realizován. Oproti dnešnímu přesvědčení se komunisté mnohem více než Karlem Marxem řídili požadavky reálné politiky. Byť to dnes bude málokdo akceptovat, jen v malé míře byli marxisty, a to počínaje Vladimírem Iljičem Leninem, který by přece v rámci marxismu neměl dát vzniknout bolševické revoluci (*nota bene* v zaostalém Rusku!).

Sovětský systém dal možnost se těšit z maloměstanských dekorací interiérů někomu jinému než dříve, ale tyto dekorace se přitom radikálně nezměnily. Socialisticko-realistické umění nebylo moderní v žádném významu slova „modernost“. Slogan „Aby Polsko rostlo na síle a lidé žili blahobytněji“ (Edward Gierek, 1971), který byl hlásán v poslední

* Prof. Marcin Kula, Instytut Historyczny UW, Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa. E-mail: j.m.kula@uw.edu.pl

fázi polského komunismu, nebyl specificky socialistický. Malý automobil fiat jako dosažený nejvyšší cíl, podobně jako Coca Cola, příliš neodpovídal původnímu záměru. Dodejme, že též zavedení takovýchto produktů patřilo do oblasti sociálního inženýrství již hluboce proměněného socialismu hledajícího podporu lidí, podporu, jejíž nedostatek byl pociťován stále silněji.

Postupem času se polské sociotechnické snahy soustředily už ani ne tak na vytváření „nového člověka“, jako spíše na to, aby byl „starý člověk“ poslušný komunistické moci, nikoli církvi, a aby se nelichotivě nevyjadřoval o Sovětském svazu. Nakonec bylo ve snaze realizovat původní plán dosaženo jeho opaku. Mimo jiné v důsledku jeho realizace svrhla dělnická třída v Polsku režim formálně řízený dělníky (nebo přinejmenším z jejich pověřením).

Žádná z těchto nuancí však nic nemění na faktu, že komunistická přeměna společnosti se zásadním způsobem lišila například od francouzské revoluce. Jeden z jejích účastníků svého času řekl, že on a jeho kolegové chtěli pouze vyměnit několik trámů ve střeše. Když s nimi však pohnuli, ukázalo se, že vše je prohnílé. Komunismus se nechtěl omezit jen na jeden trám. V tomto smyslu byl prvním komunistickým sociotechnikem Marx, když plánoval komunistickou přeměnu, a Lenin – když plánoval revoluci. Na působení Lenina jako schopného a bystrého sociotechnika upozornil polský sociolog Adam Podgórecki.¹ Nevím (a už se to nedozvím), jestli to udělal proto, aby „se držel té správné linie“, nebo v rámci zjišťování materiální pravdy o svých předchůdcích v rozvoji této disciplíny (sociotechniky). Popřípadě zda chtěl protlačit vlastní disciplínu (oblíbenou ještě méně než sociologie *tout court*) jako leninskou, nebo zda chtěl přesvědčit režim, aby ji rozvíjel.

Řada polských praktických sociologů, jež se mnohdy sami označovali za sociotechniky, v dobré víře nabízela režimu své služby, zejména v oblasti konkrétních otázek (například v otázce vztahů panujících v továrnách).² Hodnocení celé věci je obtížné. Koneckonců pokud jsme měli žít v tomto systému (a všechno nasvědčovalo tomu, že jsme měli), bylo zájmem nás všech, aby fungoval smysluplněji. Měl snad známý sociolog Jan Szczepański odmítnout vypracování zprávy o osvětě pro Edwarda Gierka (1913–2001)? Nedá se vymezit hranice mezi obecně společenskou motivací sociologů, kteří se hlásili ke spolupráci s režimem, a jejich působením na „ruku režimu“. V krajních případech to však u některých z nás vedlo k sepisování příruček sociologie pro státní bezpečnost nebo k realizaci přednášek pro zaměstnance ministerstva vnitra, a to všechno proto, aby bylo ministerstvem lepším a moudřejším.³ Upřímně řečeno chápu, že bylo pro kolegy těžké odmítnout informace lidem, kteří po nich toužili. Bylo by to v rozporu s posláním vědce a akademického pracovníka. Jediné, co mohu s jistotou říci, je to, že jsem rád, že o podobné přednášky mě samotného nikdo neprosil. Možná to nebylo důsledkem mých anti-zásulh, možná jsem spíše profitoval z „milosti pozdního data narození“.⁴ Celá věc mi trochu připomínala dilemata těch přemýšlivějších z etnologů v koloniálních metropolích.

1 Adam Podgórecki. [1965]. Narodziny i rozwój socjotechniki. *Studia Socjologiczne*, nr. 1, s. 195–206 (zejména viz „Socjotechnika Lenina“, s. 200–206).

2 Srov. například Adam Podgórecki (red.). [1970]. *Socjotechnika. Jak oddziaływać skutecznie*. Warszawa: KiW.

3 Daniel Wincenty. [2009]. Socjologia w służbie SB? Aparat represji w Polsce Ludowej. 1944–1989, nr. 1/7, s. 363–431.

4 Formulace Güntera Grasse, kterou využil kancléř Helmut Kohl v proslovu k izraelskému Knessetu v roce 1984.

Otázka podílu sociologů na komunistické sociotechnice je však do značné míry teoretická, podobně jako otázka, zda zmínění etnologové sloužili kolonialismu. Kromě spektakulárního případu žádosti o vzdělávání zaměstnanců ministerstva vnitra a případů využívání sociologických výzkumů, v pozdější fázi režimu zaměřených i na Polskou sjednocenou dělnickou stranu, se režim nijak nehrnul do intenzivnějšího využívání našich služeb jako sociotechniků (podobně jako správy koloniálních metropolí nakonec jen v malé míře využívaly poznatků etnologů). Stejně jako si režim po většinu doby svého trvání myslel, že sám ví lépe než sociologové, co si lidé myslí, tak si také sám poradil se sociotechnickými otázkami. Rozdíl spočívá pouze v tom, že v prvním bodě se mýlil, komunisté však skutečně byli vynikajícími „samorostlymi“ sociotechniky. Byli to opravdoví „inženýři duší“, abychom navázali na známý Stalinův výrok o spisovatelích z roku 1932. Neměli diplomy „společenských konstruktérů“, ale (alespoň do určité doby) se jim dařilo. Je pravdou, že čas od času využívali již dříve vypracovaných vzorů, které znali, protože byly zakódovány v myšlení společnosti. Tak tomu bylo například v případě antisemitských hesel či využívání motivu ohrožení ze strany Německa, aby sjednotili společnost soustředěnou právě kolem nich samotných. *In extremis*, v souladu s identickou sociotechnickou logikou, se straničtí soudruzi dokázali (ztišeným hlasem!) odvolat dokonce i na motiv ohrožení sovětskou intervencí (1956, 1980–81). Ani jejich prezentování komunistického vůdce jako otce národa nebylo v dějinách žádnou novinkou. Kampaně masové mobilizace, na něž se komunismus často odvolával, atomizovaly lidi v tomto systému stejně jako v jiných. Masy těch, kteří nenávidí, jsou za všech okolností kompaktní, nemají však žádnou vnitřní strukturu a jsou tudíž atomizované. Ani mechanismy a persuzivní moc masové propagandy nebyly specifikou komunismu. Také proměna některých vůdčích postav v obětní beránky nebo dokonce obětování osob vysoce postavených ve stranické/státní hierarchii při současném vyhlašování reform státními vůdci už bylo v dějinách realizováno.⁵

Je pravdou, že samorostlí či amatérští sociotechnici se nakonec úspěchu nedočkali, stavba se jim totiž zborčila. Nicméně trvalo to však dlouho. Je zajímavé, jak si dokázali naplánovat jednotlivé kroky, jež měly za cíl proměnit společnost. Již celé úvodní poválečné období se v očích části komunistické elity zdálo být cestou vedoucí přesně tam, kam chtěli komunisté národ dovést – podobně jako chce vychovatel různými metodami formovat své svěřence a jako chtějí dnešní prodejci automobilů přimět klienty k jejich koupi. Záměrně hovořím o „části“ elity, protože žádné společenství, ani demonstrativně sjednocená komunistická elita, nikdy není zcela jednolitá. Vše je zkrátka výsledkem nějaké hry, dokonce i když v tomto případě byla síla hlavního hráče (Stalina) obrovská již v začátcích. Také tzv. odvracení se od reformního kurzu nastoleného roku 1956 bylo podle mého názoru důsledkem určité hry, a nikoli (přínejmenším ne zcela) výsledkem machiavellistického plánu, vylíčeného sociologem Witoldem Jedlickým po jeho emigraci z Polska.⁶ Jakub Berman, tedy jedna z nejvýznamnějších postav v ekipě tvořící v Polsku nový systém, byl však skutečným sociotechnikem, když v dubnu 1945 promlouval

5 Na tuto podobu sociotechnických aktivit v komunismu upozorňuje Marian Surmaczyński. [2010]. Wybrane zagadnienia inżynierii społecznej władz komunistycznych w PRL-u. In: Zbigniew Kurcz – Iwona Taranowicz (eds.): *Okolice socjologicznej tożsamości. Księga poświęcona pamięci Wojciecha Sitka*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 328.

6 Witold Jedlicki. [1962]. Chamy i Żydy. In: *Kultura*, nr. 12, s. 3–41 (viz také pozdější přetisky).

ke svým lidem: „Nepochybně směřujeme k tomu, aby byl 3. květen zlikvidován. Usilujeme o to, aby byl národní svátek spojen s novým státním aktem, který nahradí 3. květen, ale to je otázkou budoucnosti. Dnes je 3. květen prostředkem mobilizace širokých mas národa.“⁷

Ani Varšava nebyla znovu vybudována pouze pro sociotechnické účely, mnoho komunistů však tehdy skutečně věřilo vlasteneckým heslům, podobně jako mnoho členů postupně se rozvíjejícího budoucího aparátu nakonec uvěřilo v šovinistický obraz dějin a imanentní zlo, údajně ztělesněné Židy. Všechny činy vyplývající z jednoho či druhého postoje byly ale (přínejmenším ze sociotechnického hlediska) v souladu s realizací vytýčených cílů. Je obdivuhodné, do jaké míry se realizace tohoto plánu zdařila. Šlo o jedinou oblast, kde se plány dařilo plnit – alespoň do určitého momentu.

Jsem přesvědčen, že cílem plánu, nikdy oficiálně nepotvrzeným, bylo přetvoření společnosti v magma (písek, kaši).⁸ V polovině 19. století napsal Karel Marx o francouzských rolnících následující charakteristiku: „Drobní rolníci (Parzellenbauern) tvoří obrovskou masu, jejíž členové žijí ve stejných poměrech, ale nevstupují do rozmanitých vzájemných vztahů. Jejich výrobní způsob je od sebe navzájem izoluje, místo aby je spojoval vzájemnými vztahy. Tuto izolaci podporují špatné francouzské komunikační prostředky a chudoba rolníků. Pole, na němž pracují, parcela, vylučuje při svém obdělávání dělbu práce, vylučuje použití vědy, a tudíž i rozmanitost vývoje, rozmanitost talentů, vylučuje bohatství společenských vztahů. Každá jednotlivá rolnická rodina stačí téměř sama sobě, vyrábí pro sebe největší část své potřeby a své životní prostředky získává spíše výměnou s přírodou než směnou se společností. Parcela, rolník a rodina; vedle toho druhá parcela, druhý rolník a druhá rodina. Několik takových parcel tvoří vesnici a několik vesnic tvoří departement. Tak je velká masa francouzského národa tvořena prostým součtem stejnojmenných veličin, jak např. brambory v pytli tvoří pytel brambor.“⁹

Tak také měla vypadat socialistická společnost o sto let později. Možná to měl být jen parciální cíl, aby se z tohoto magmatu (písku, kaše, brambor) později slepil požadovaný tvar.¹⁰ Právě tento cíl se však dostal do čela komunistických sociotechnických snah.

Použitá nástroje

V dějinách poválečného Polska se objevovaly neintencionální prvky, které napomáhaly přeměně společnosti v magma. Týkalo se to například likvidace předválečných elit nebo jejich přesunu na Západ, ale i rozbití materiálních základů činnosti těchto elit: budov, vydavatelství, novin. Soustředění snah na obnovu, která musela být nutně organizována reálně existující vládou, napomáhalo formování nové společnosti jako houfu mravenců.

7 Marcin Zaremba. [2005]. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy*. Warszawa: ISP PAN – TRIO, s. 141. Mimochodem – 3. květen je v Polsku oslavovaným výročím, 3. května 1791 byla přijata první ústava.

8 Ke kaši přirovnal tehdejší společnost Adam Ważyk ve své *Poémě pro dospělé*, básni napsané v roce 1955. Básník v ní zachytil nelichotivou situaci v modelovém městě polského socialismu – Nové Huti (dnes jedné ze čtvrtí Krakova).

9 Karel Marx. [1954]. *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta*. Vybrané spisy, sv. 1. Praha (cit. podle http://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1852/18_brumaire/index.htm).

10 K tématu koncepce „nového člověka“ srov. Mariusz Mazur. [2009]. „O człowieku tendencyjnym...“. *Obraz nowego człowieka w propagandzie komunistycznej w okresie Polski Ludowej i PRL. 1944–1956*. Lublin: UMCS.

Velmi nízká životní úroveň lidí a potíže se zásobováním usnadňovaly naši přeměnu v „písek“, protože soustředily naši pozornost kupříkladu na získání salámu. Je navíc příznačné, že vodky byl mnohem menší nedostatek než salámu. Dalším prvkem s podobným efektem byly migrace – nejprve ty základní, poválečné, a později též několik silných migračních vln souvisejících s hospodářskými změnami. Nic tak neproměňuje společnost v hromadu písku jako migrace, která přetrhává dosavadní vazby mezi lidmi, vytrhává je ze zažitých zvyklostí a obyčejů, odtrhává je od známého území, posiluje jejich nejistotu a káže jim na nových územích, zejména těch nedávno a v nebezpečných podmínkách osídlených, akceptovat každou vládu, jen pokud vládne.

K budování nové „magmatické společnosti“ však měly sloužit rovněž instrumenty přizpůsobené tomuto účelu. Ne všechny nástroje byly ale využívány vědomě; na některé se komunisté odvolávali spontánně. Je s podivem, jak obratní byli v tomto ohledu lidé často bez sociologického vzdělání. Ještě větší podiv lze samozřejmě vyjádřit nad dvěma vůdčími „prostáčky“ – Hitlerem a Stalinem, kteří si kolem palce omotávali nejmoudřejší lidi v Evropě.

Základem bylo zabránit společnosti v tom, aby se organizovala, a to zdaleka nejen v rámci politických stran. Heslem vždy byla jednota společnosti. Někdy bylo toto heslo formulováno v podobě sloganu „Program strany je programem národa“ (na což ke konci režimu opozice kontrovala větou „Program strany je programem strany“). Jindy se zase heslo objevilo v podobě postulátu „morálně-politické jednoty národa“. Existovaly i další jeho podoby. Avšak nezávisle na formě, měla-li být společnost jednotná, nemohla být organizována podle jiné struktury než té jediné, centrálně řízené. Je zajímavé, že nebyly tolerovány ani levicové organizace, pokud byly nezávislé (nebo pokud měly šanci se stát nezávislými). Hlavní ideou byla existence pouze jediné organizace v každé oblasti společenské aktivity. Pokud existovala pouze jedna, dala se nejen snáze kontrolovat, ale takové řešení zároveň zapovídalo i jakoukoli myšlenku o pluralitě. Nejprve tak byly sjednoceny všechny organizace působící v každé oblasti nivelizovaného celku, jakou si jen šlo představit (mládežnické organizace stejně jako organizace turistické či historické). Pokud však musely některé organizace z nějakých důvodů zůstat samostatné (odbojové spolky přátelství s cizími státy), byly federalizovány nebo podřízeny určité centrální struktuře. To vše pod čapkou s různě znějícím názvem (Národní fronta, Fronta národní jednoty, Vlastenecké hnutí národního obrození), která živě připomínala právě pytel na brambory, o který se navíc nikdo speciálně nestará, a tehdy se také nestaral. V další logické fázi umožňovalo právo vládě odmítnout zaregistrovat novou organizaci, když už v dané oblasti nějaká působila. Protože každá oblast byla takto ošetřena, bylo vždy možné odmítnout, pokud se nějaké pokusy o založení nových organizací přece jen objevily.

Od pravidla sjednocování organizací bylo trestuhodně upuštěno pouze jednou, ale zato v důležité oblasti: když komunistický vůdce Władysław Gomułka (1905–1982) obětoval Svaz polské mládeže. Pak však bylo vynaloženo značné úsilí, aby byla tato chyba co nejrychleji napravena. Komunisté samozřejmě dbali na to, aby ve vedení akceptovaných organizací převažovali lidé hodní (jejich vlastní) důvěry. Často usilovali o vytváření masových organizací, přinejmenším šlo-li o počet jejich členů. Velký počet členů byl pak interpretován (nebo se alespoň předstíralo, že je interpretován) jako výraz podpory lidí otázce „míru a socialismu“. Byrokraticky dosahovaná masovost navíc nahrávala spíše atomizaci společnosti nežli její strukturalizaci. Často byl také vytvářen

dojem, že skutečně podstatné je v dané organizaci pouze její vedení. Právě vedení bylo onou faktickou organizací a v něm seděli „naši lidé“. Zbytek členů si často ani nepamatoval, že k nějaké organizaci patří. Někdy takto byla určitá organizace i záměrně vytvářena, aby ztratila větší smysl. K podobnému účelu sloužila taktéž koncepce jediné odborové organizace na každém pracovišti a v každém široce pojímaném odvětví. Například ve Svazu polských učitelů se tak ocitli vysokoškolští profesori, učitelé obecných škol, vrátní i ředitelé osvětových institucí, ačkoli se vědělo, že každá z těchto skupin měla jiné pracovní problémy. Je zbytečné připomínat, že nebyly tolerovány odborové svazy, pokud nebyly součástí Centrální rady odborových svazů (tj. které jí a *eo ipso* centrálou Polské sjednocené dělnické strany nebyly kontrolovány – centrála PSDS nominovala svého člověka do vedení Centrální rady). Předcházení samoorganizování zejména dělníků bylo důležité nejen z ideologického hlediska, ale i s ohledem na relativní snadnost organizace lidí zaměstnaných v průmyslové produkci (z čehož sám Marx vyvodil své teze o revolučním potenciálu této skupiny) a potenciální sílu dělníků. Je zbytečné zdůrazňovat, že budoucnost obavy komunistů týkající se samoorganizování dělníků potvrdila.

Systém samozřejmě nepředvídal stávky, přičemž samo toto slovo bylo vyřazeno ze slovníku. Když už nešlo předstírat, že tento jev neexistuje, hovořilo se o „přestávkách v práci“ a lidé, kteří se od režimu distancovali, zlomyslně kontrovali formulaci „leninská přestávka v práci“. Stávky představovaly ohrožení mimo jiné proto, že jsou obecně projevem alespoň primitivní organizace a – což je rovněž důležité – zpětně vedou k organizování pracovníků. Stávky, jichž nakonec vypuklo víc, než jsme si tehdy připouštěli, se režim snažil udržet za branami průmyslových závodů a co nejrychleji je potlačit. Po jejich potlačení, už nenápadně a potichu, byl různými metodami omezován vliv dělníků, kteří měli schopnost organizovat své kolegy.

Nástrojem, jak polskou společnost atomizovat, bylo též přirovnání podniků k vojenským oddílům realizujícím plán pod centrálním velením. Naše základní vazby, a to i v otázkách nesouvisejících s pracovními aktivitami, se měly vztahovat právě k našemu pracovišti. V průkazech totožnosti jsme měli razítka zaměstnavatele (čemuž se lidé překvapivě málo vzpírali), od zaměstnavatele jsme měli obdržet též poukazy na dovolenou, nikoli podle naší chuti scházet se v jiných podmínkách než právě pracovních. Společnost byla atomizována rovněž likvidací či omezením autonomie a samosprávy institucí, počínaje vysokými školami, nebo omezením působení církve, zejména šlo-li o aktivity neorientované čistě na víru.

K takto naznačenému obrazu je samozřejmě zapotřebí dodat určité nuance. V ekonomice zůstaly určité enklávy svobodnější aktivity. Tvůrčí organizace si uchovaly jistou samostatnost a postupem doby jí získávaly stále více. Vysoké školství si uchovalo některé prvky autonomie, i když rektori se pravděpodobně nemuseli obávat výsledků voleb a policie se nesetkala s větším odporem, když v roce 1968 vstoupila na půdu Varšavské univerzity.

Atomizace lidí

Instrumentem atomizace společnosti byla též diskreditace většiny tradičních autorit, které v zemi zůstaly (například profesori), ale ještě více těch, jež žily v emigraci. Podobnému cíli sloužila rovněž diskreditace církve a jejích lidí a bránění tomu, aby se církev stavěla do role autority, respektive aby se jí stávala. Zachován byl určitý počet autorit

z dřívějších časů, jež byly v závislosti na době více či méně exponovány a měly legitimizovat systém a ukazovat jeho lepší tvář. Místo většiny z nich byly ale vytvořeny autority nové, někdy oprávněně, častěji však neopodstatněle. Co je však zajímavé, komunisté neviděli rádi, když se někdo autoritou stával. Těm, kteří se jí stávali, pak bylo rychle dáno na srozuměnou, že si nemohou být ničím příliš jisti (nikdo nemohl mít jistotu, že dostane pas, i nejvýznamnějšímu spisovateli nemusela být vydána kniha a nejen cenzor, ale dokonce jakákoli redaktorka mu mohla změnit text, přičemž tento zvyk zůstal některým vydavatelům dodnes). V humanitních vědách byly preferovány pseudosyntézy jako kolektivní aktivita a na záložkách knih byla uváděna řada jmen, aby měli čtenáři i sám autor dojem, že se ve skutečnosti jedná o kolektivní dílo.

„Prošpiclování“ společnosti mělo sloužit k získávání informací o jakémkoli eventuálním samoorganizování občanů, ale sama jeho intenzita společnost vlivem strachu atomizovala. Nadto nemožnost volného proudění informací, manipulování s nimi či nezveřejňování nepohodlných obsahů, k nimž měli specialisté teoreticky přístup, ztěžovalo formování názorových skupin. Zvláštní roli sehrávalo dlouhodobé, byť v různých dobách různě silné potlačování průzkumů veřejného mínění. Ideálem bylo, aby si lidé neuvědomovali, že ostatní smýšlejí podobně jako oni sami, nebo aby v tom alespoň nebyli utvrzováni. Podobný smysl mělo také nevyznačování cenzurních zásahů. I když se ke konci komunistického režimu jeho lidé uvolili tyto zásahy zaznamenávat, snažili se tomu všemožně vyhnout. Tak například cenzura souhlasila s tím, že vyškrtá méně textu pod podmínkou, že zbylé zásahy nebude muset vyznačit.

Snaha potlačit samostatné myšlení a projevovali názorů, a tedy formování veřejného mínění, samozřejmě napomáhala atomizaci společnosti. Málo se dnes pamatuje na to, že snaha potlačit myšlení či vyjadřování názorů se vztahovala rovněž na marxismus. Sama vize načrtnutá v praktickém marxismu má rysy prosté pravdy, které je třeba uvěřit. Jistě i díky tomu se po světě tolik rozšířila a byla pohodlná jako schéma sloužící k pochopení všeho. V průběhu „budování socialismu“ byl marxismus ještě více zjednodušen, nejčastěji do podoby sloganů a vnucovaných sovětských vzorů.¹¹ Ještě o to méně pak mohl sloužit jako prostor výměny myšlenek a seskupování lidí sdílejících podobné názory. Již Leninem zavedený zákaz existence frakcí v bolševické straně byl jeho následovníky realizován neobyčejně důsledně a „nepřátelé zevnitř“ bývali ještě větším nebezpečím než ti vnější. Prosté lži však mohly mít různé důsledky. V mnoha ohledech samozřejmě narušovaly myšlení lidí a zabraňovaly jim, aby se organizovali. S ohledem na systém však mohly být především ty nejprostší lži kontraproduktivní a vyvolávaly odpor lidí. Podobně dvousečně působila naivní vysvětlení zjevných neúspěchů. Jejich rozšiřování mělo potlačit samostatné myšlení lidí, ale často vyvolávalo podobně kontraproduktivní reakci, ačkoli ta vzhledem k jinému charakteru represivních mechanismů vedla jen zřídka k samoorganizování občanů. Častěji působila komicky, jako třeba v případě vysvětlování hospodářských obtíží obtížemi objektivními. Viz například komentář k tvrzením o „objektivních“ klimatických potížích: „Polské hospodářství má jen čtyři objektivní potíže: jaro, léto, podzim a zimu.“

Jde-li o otázku atomizace, mohly mít některé urbanistické akce (například výstavba Nové Huti vedle starého, měšťanského a často konzervativního Krakova nebo

11 Na sociotechnické efekty takto postavené otázky upozorňuje Marian Surmaczyński: c. d. s. 329.

Bierutovy Huti v Čenstochové, tedy ve městě významném pro polský katolicismus) podobné důsledky jako migrace. Tyto akce navíc bývaly s migrací většinou spojeny. Normy společnosti, která na těchto územích dříve žila, byly podobnými akcemi narušeny. Kromě toho k atomizaci mohly vést drobnější urbanistické a architektonické aktivity. Pro účely výuky ve stalinském duchu musela mít škola velké přednáškové sály namísto řady menších místností pro semináře. Musela mít aulu, kde by se mohla konat shromáždění, a nikoli zákoutí s malými stolky na chodbách. Ve městě muselo být přehlídkové náměstí, a nikoli zóny pro pěší.

Je samozřejmé, že i v tomto případě musíme brát v potaz drobné *nuance*. Veřejné mínění v Polsku nebylo nikdy tak homogenizované a možnosti jeho vyjádření nebyly nikdy tak omezené, jako dejme tomu v Albánii. Určitý počet nezávislých autorit i nadále existoval. Ostatně stále nedokáží pochopit, jakým zázrakem se v humanitních a společenských vědách udrželo tolik autorit nevyprodukovaných samotnými komunisty. Později pak vyrůstaly i nové autority. Církev *de facto* nikdy plně neztratila svoji funkci organizovat zástupy věřících. Je zajímavé, jak „lidová vláda“, ať už promyšleně či naopak spontánně, využívala jejích metod ve své sociotechnice („proces 1. května“, vytváření „svatých“, využívání „relikvií“ v životě společnosti). Její systém byl podobný náboženskému systému, takže mnohdy používala podobné metody. Někdy je pak těžké pochopit její kroky vůči církvi. Když vláda po Stalinově smrti přikázala kněžím rozeznít zvony, a dokonce povolala mládežnické brigády, které měly tento příkaz vykonat v případě, že by duchovní odmítli, je obtížné říci, zda šlo o spontánní chuť stranických činovníků, často vychovaných ještě v katolických rodinách nebo přivykklých „paranáboženskému“ systému, přivlastnit si tento způsob vyjádření smutku, o ohýbání páteře církvi či přímo o její pokoření, popřípadě o využití církevního nástroje pro rozšíření vlastních informací mezi lid.

Redukce evolučnosti společnosti

K atomizaci společnosti přispívala rovněž myšlenka rovnostářství a sjednocení všeho a všech. I když lze diskutovat například o míře akceptovatelné příjmové diferenciaci v každé společnosti, tak z nás mimo jiné komunistické sjednocení všeho se vším učinilo „písek“. Záměrem režimu bylo, aby se z nás stávala zrnka, která se podobně oblékala, měla (pokud vůbec) identické byty na sídlištích, která rovněž přispívala k naší atomizaci, učili jsme se ze stejných učebnic... Prvky rovnostářství a sjednocení společnosti měly lidem zabraňovat v jakýchkoli iniciativách a i tímto způsobem z nás činily jednotlivý písek.

K naší proměně v „kaší“ vedlo i sjednocení místních společenství a správně-geografických regionů a snaha potlačit projevy národnostních menšin jako takových. Záměrně nebylo podporováno budování (zejména spontánní) lokální tradice a/nebo její připomínání. Také snaha o sjednocení gastronomie, byť realizovaná spíše *de facto* než záměrně, směřovala k likvidaci místní specifčnosti. Důsledky některých aktivit v této oblasti jsou udivující – například v případě sjednocení barev tramvají ve všech městech podle vzoru varšavských tramvají. Po roce 1956 tyto aktivity samozřejmě polevily. Dokonce i národnostní menšiny získaly právo zakládat sdružení, je však charakteristické, že to měla být sdružení výhradně kulturní, neměla mít žádný širší společenský záběr (v základní struktuře měla vládnout jednota a organizace založená na jednotném schématu).

Závěr

Stav připomínající magma či kaši omezuje lidskou kreativitu. Z aktivit, o nichž jsem se zmínil, tak nemohlo vzejít nic dobrého ani nového, co by přispělo k civilizačnímu pokroku, ať už jej budeme chápat jakkoli. Potvrzuje to také fakt, kde se v těchto dobách rodila velká většina nových vynálezů, ale z druhé strany i míra konzervatismu vynuceného na společnosti, ať už obranného, nebo vyplývajícího z tradičních řešení udržovaných silou setrvačnosti, z nedostatku podnětů ke změně. Ačkoli se svět pravděpodobně zrodil z magmatu, a to v podobě nikoli nejhorší, bylo to nejspíše možné pouze proto, že ho nikdo ve stavu magmatu neudržoval silou. Komunismus však věděl, co může způsobit, přestane-li společnost udržovat ve stavu „kaše“, a budoucnost ukázala, že měl pravdu. Až sejmutí tohoto korzetu, k němuž došlo zčásti díky oslabení komunismu, zčásti v důsledku samoorganizace společnosti, která se pozvolna stávala možnou, a zčásti díky vnějším změnám, umožnilo urychlit civilizační pokrok namísto omezení se na růst místo rozvoje.

Kapitalismus měl a má mnoho vad, vůči nimž se při svém vzniku ostře vymezila socialistická myšlenka. Tím, že komunismus atomizoval společnost, však vedl ke zpomalení jejího vývoje – podobně jako v případě Byzantské říše nebo Turecka za vlády sultánů. Jak už bylo dříve známo, komunismus neposílil na makro-úrovni racionalitu kapitalismu, o což usiloval, ale „vyeliminoval“ ji na mikro-úrovni. Dovolím si velké zobecnění: evoluce v dějinách lidstva byla poháněna především snahou dosáhnout racionality (chápané v souladu s kritérii místa a času) na mikro-úrovni, k čemuž však nutně potřebovala společenské organizace vyššího řádu, než je atom, a nižšího, než je rovina celospolečenská. Moc a bohatství nejrozvinutějších zemí nebylo dáno realizací velkých projektů na nejvyšší úrovni organizace, ale tím, že řada malých dějinných aktérů realizovala své drobné plány. Právě těmito slovy zároveň vzdávám hold Alexisovi de Tocquevillovi a jeho úvahám o Spojených státech amerických.

Literatura

- Jedlicki, Witold. [1962]. Chamy i Żydy. *Kultura*, Nr. 12, s. 3–41.
- Marks, Karol. [1947]. *Osiemnasty Brumaire'a Ludwika Bonaparte*. In. Karol Marks: Dzieła wybrane. Książka, t. II. Warszawa.
- Mazur, Mariusz. [2009]. „O człowieku tendencyjnym...”. *Obraz nowego człowieka w propagandzie komunistycznej w okresie Polski Ludowej i PRL. 1944–1956*. Lublin: UMCS. 2009.
- Podgórecki, Adam. [1965]. Narodziny i rozwój socjotechniki. In. *Studia Socjologiczne*, Nr. 1, s. 195–206.
- Podgórecki, Adam (red.). [1970]. Socjotechnika. Jak oddziaływać skutecznie? Warszawa: KiW.
- Surmaczyński, Marian. [2010]. Wybrane zagadnienia inżynierii społecznej władz komunistycznych w PRL-u In. Kurcz, Zbigniew-Taranowicz, Iwona (eds.): *Okolice socjologicznej tożsamości. Księga poświęcona pamięci Wojciecha Sitka*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Wicenty, Daniel. [2010]. Socjologia w służbie SB? In. *Aparat Represji w Polsce Ludowej. 1944–1989*, Nr. 1/7, s. 363–431.
- Zaremba, Marcin. [2005]. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warszawa: ISP PAN – TRIO.

Prof. Marcin Kula (1943) historik a vzděláním také sociolog, profesor Univerzity Warszawského a Akademie Leona Koźmińskiego ve Varšavě. Publikoval práce o dějinách Latinské Ameriky, polské emigraci ve světě, polských Židech, moderních polských dějinách, sociálních hnutích a funkci historie ve společnosti. Mezi jeho publikace z poslední doby náleží: Najpierw trzeba się urodzić (2011), Naród, historia i... dużo kłopotów (2011), Mimo wszystko: bliżej Paryża niż Moskwy: książka o Francji, PRL i o nas, historykach (2010), Autoportret rodziny X. Fragment żydowskiej Warszawy lat międzywojennych (2007).

Z polského jazyka přeložila Michala Benešová